

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Baas in eigen boek?: Evolutietheorie en schriftgezag bij de Gereformeerde Kerken in Nederland (1881-1981)

Kruyswijk, H.H.

Citation

Kruyswijk, H. H. (2011, December 8). *Baas in eigen boek?: Evolutietheorie en schriftgezag bij de Gereformeerde Kerken in Nederland (1881-1981)*. Uitgeverij Verloren, Hilversum.
Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/18222>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/18222>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/18222> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Kruyswijk, H.H.

Title: Baas in eigen boek?: Evolutietheorie en schriftgezag bij de Gereformeerde Kerken in Nederland (1881-1981)

Issue date: 2011-12-08

I Abraham Kuyper

Inleiding

Abraham Kuyper (1837-1920) was als *primus inter pares* grondlegger van de GKN (in 1892) en de belangrijkste vormgever van het gereformeerde leven zolang de GKN hebben bestaan. Voor een overzicht van Kuypers veelzijdige carrière en zijn bibliografie moge ik verwijzen naar de recente biografie van Jeroen Koch.¹ Maar een oriënterende levensbeschrijving, in belangrijke mate ontleend aan Kochs boek, kan hier niet achterwege blijven. Kuyper werd in 1837 te Maassluis geboren, groeide op in een hervormd domineesgezin en ging in Leiden theologie studeren. De moderne theoloog J.H. Scholten (1811-1885) was daar zijn belangrijkste leermeester en ook zijn promotor (1862). Tijdens zijn predikantschap in Beesd (1863-1865) en vervolgens in Utrecht (1867-1870) maakte Kuyper een ontwikkeling door van gematigd 'modern' tot bevlogen orthodox christen en activist. Deze bekeringsgeschiedenis nam niet in de laatste plaats door Kuypers eigen toedoen legendarische vormen aan.² Niets minder dan de herkerstening van Nederland was de taak die hij zich vervolgens voor ogen stelde. Met een onstuitbare energie stortte hij zich op die onderneming: hij richtte een persimperium op (overname van het weekblad *De Herant* in 1871, oprichting van het dagblad *De Standaard* in 1872), organiseerde het volkspetitionnement voor de vrijheid van (christelijk) onderwijs (1878), richtte Nederlands eerste politieke partij, de Antirevolutionaire Partij (ARP) op (1878), stichtte de Vrije Universiteit (1880), voerde de Doleantie, de afscheidingsbeweging uit de hervormde kerk aan (1886), verenigde deze met een deel van de Christelijke Gereformeerde Kerk tot de GKN (1892) en werd, als kroon op zijn politieke carrière, voorzitter van de ministerraad (1901-1905). Deze grootscheepse campagne van 'Abraham de Geweldige,' zoals de cartoonist Albert Hahn hem noemde, resulteerde echter niet in de herkerstening van de Nederlandse samenleving maar in het tot stand komen van de eerste zuil binnen wat later 'het verzuild bestel' zou gaan heten.

Naast zijn afkeer van de hiërarchische structuur en het volkskerk-karakter van de Nederlandse Hervormde Kerk was Kuypers belangrijkste ideële drijfveer om uit

1 Koch, *Abraham Kuyper*.

2 C. Augustijn, 'Kuypers zelfportret', in: C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk. De ontwikkeling van zijn denken* (Zoetermeer 1998) 23; J. Vree, *Kuyper in de kiem. De precalvinistische periode van Abraham Kuyper 1848-1874* (Hilversum 2006) 7-9, 363-387; Koch, *Abraham Kuyper*, 25-34; vgl. A. Kuyper, *Het modernisme een fata morgana op christelijk gebied* (Amsterdam 1871) 52.

Abraham Kuyper (1908).

die kerk te treden zijn geleidelijk gegroeide verontrusting over de ontwikkeling van het modernisme en de ethische richting in de NHK. Hij beschouwde deze als desastreus voor het christelijk geloof. Het toelaten van de historische Schriftkritiek en de toenemende invloed van het monistisch materialisme en evolutionisme 'ontroofden' volgens Kuyper aan de gemeente de vaste grond van het geloof, namelijk het vertrouwen op het eenvoudig-historisch gezag van de Heilige Schrift en het geloof in Gods heilsplan met deze wereld. De calvinistische leer, zoals die was geformuleerd in de 'Drie Formulieren van Enigheid' en aanvaard door de nationale synode van Dordrecht (1618-1619), vormde het enige uitgangspunt om deze dreiging het hoofd te bieden, maar dan wel 'in rapport met (het bewustzijn van) de tijd'.³ Daartoe dienden moderne middelen ingezet: maatschappelijke organisatie in kerk, politieke partij en universiteit, en eigentijdse communicatie- en vervoermiddelen: pers, telefoon en schrijfmachine, trein en oceanstomer.

³ C. Augustijn en J. Vree, *Abraham Kuyper: vast en veranderlijk*, 9; ook wel verkort tot 'in rapport met de tijd'; H.M. Kuitert, 'Voorwoord', in: C. Augustijn e.a., *In rapport met de tijd. 100 jaar theologie aan de Vrije Universiteit* (Kampen 1980) 7-12, aldaar 8.

In verband met het onderwerp van deze studie beperk ik mij tot een bespreking van Kuypers visie op het Schriftgezag, zijn ideeën over de rol van de natuurwetenschap en zijn houding ten opzichte van het evolutiedenken, in het bijzonder de biologische evolutietheorie. Zijn relevante geschriften dateren globaal uit de periode 1880-1900. Het uiteenlopend genre van deze werken vraagt enige toelichting. Kuypers driedelige systematische werk *Encyclopaedie van de heilige Godgeleerdheid* (1894)⁴ is zijn theologisch *magnum opus*.⁵ Het eveneens in drie delen uitgegeven *De gemeene gratie* (1902) werd in eerste instantie als artikelenreeks in *De Herant* gepubliceerd en was dus bestemd voor een breder publiek.⁶ Zijn *Dictaten dogmatiek* werden door enkele studenten en predikanten in vijf delen te boek gesteld. Zij waren niet in de handel verkrijgbaar en zijn vermoedelijk daardoor zeldzaam.⁷ In het voorwoord geeft Kuypers zijn zegen aan de uitgave met de zuinige kritische kanttekening, mogelijk ook als *captatio benevolentiae* bedoeld, dat de dictaten ‘niet alle van gelijke waardij zijn; (...) Nog altoos blijft het mijn hope, dat ik, zoo God mij het leven spaart, zelf mijn Dogmatiek zal kunnen uitgeven. (...) En inmiddels behelpe men zich met deze dictaten’. Ook door latere theologen werd verschillend over de kwaliteit van de dictaten gedacht.⁸ Voor Kuypers visie op de schepping vormen zij echter een unieke bron die ondanks mogelijke onnauwkeurigheden niet is te verwaarlozen.

Dan zijn er natuurlijk zijn befaamde oraties over de Schriftkritiek (1881),⁹ het pantheïsme (1892)¹⁰ en de evolutie (1899),¹¹ die al was het maar vanwege de uitgebreide annotaties ook tot zijn wetenschappelijke publicaties gerekend kunnen worden. In de bundel van zes *Stone-lezingen*, in 1898 gehouden te Princeton (USA) en uitgegeven onder de titel *Het calvinisme*, gaf Kuypers een compacte (niet-geannoteerde) samenvatting van zijn theologie.¹² Incidenteel zullen ook nog enkele kleinere publicaties van Kuypers worden aangehaald. Opvallend is steeds de strijdvaardige autoritaire toon, het levendige, vaak barokke of archaïsche taalgebruik en de schitterende vergelijkingen. In 1901 verliet Kuypers de VU om zich geheel aan de politiek te kunnen wijden. Na het einde van zijn regeerperiode in 1905 publiceerde hij nog velerlei, maar geen origineel theologisch werk meer.

4 A. Kuypers, *Encyclopaedie der heilige Godgeleerdheid* (1^e druk, 1894; 2^e herziene druk, (hier gebruikt) Kampen 1909).

5 D. van Keulen, *Bijbel en dogmatiek. Schriftbeschouwing en Schriftgebruik in het dogmatisch werk van A. Kuypers, H. Bavinck en G.C. Berkouwer* (Kampen 2003) 21-22.

6 A. Kuypers, *De gemeene gratie* (Leiden 1902).

7 A. Kuypers, *Dictaten dogmatiek* (1^e druk, z.p. 1902; 2^e herziene druk, Kampen 1910 – hier gebruikt).

8 Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 23, vooral noot 17.

9 A. Kuypers, *De bedendaagsche Schriftcritiek in haar bedenkelijke strekking voor de gemeente des leventen Gods. Rede gehouden bij het overdragen van het rectoraat der Vrije Universiteit gehouden den 20sten October 1881* (Amsterdam 1881).

10 A. Kuypers, *De verflauwing der grenzen. Rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 oktober 1892* (Amsterdam 1892).

11 A. Kuypers, *Evolutie: rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 oktober 1899* (Amsterdam en Pretoria 1899).

12 A. Kuypers, *Het calvinisme. Zes Stone-lezingen in oktober 1898 te Princeton (N-J) gehouden* (1^e druk, Amsterdam 1899; 2^e druk, Kampen, z.j.).

Kuypers theologie rustte op zijn visie op het gezag van de Schrift. Daarom beginnen we daarmee onze beschouwingen, om vervolgens meer specifiek in te gaan op zijn opvattingen over wetenschap, en vervolgens de schepping, de oergeschiedenis en tenslotte de evolutie.

1 Schriftgezag: 'gelijk de telefoon'

Kuyper behandelde zijn denkbeelden over het Schriftgezag prominent in zijn oratie over de Schriftkritiek (1881). In de *Encyclopaedie* (1894) werkte hij die verder uit. De rede over de Schriftkritiek heeft een grote invloed gehad op de ontwikkeling van de gereformeerde theologie.¹³ Kuypers visie op het Schriftgezag wordt hier dan ook aan de hand van deze oratie besproken.

Voor Kuyper kon een mens alleen zeker in het leven staan bij de gratie van een absoluut en onbetwifelbaar gezag van de Heilige Schrift. Dit gezag berust op de organische inspiratie of theopneustie, dat wil zeggen dat God de tekst door de Heilige Geest bij de Bijbelschrijvers ingaf: 'Niet mechanisch door het influisteren aan het vleesche-lijk oor, maar organisch door tevoorschijnroeping der woorden uit 's mensen eigen bewustzijn, d.i. door gebruikmaking van al zulke woorden als in het geestelijk sensorium van den schrijver voorhanden waren'.¹⁴ Dat ging overigens weer niet zo ver, dat het tijdsbepaalde, gedateerde, wereldbeeld van de schrijvers ook in dienst werd genomen, neen, het geschrevene gold als een tijdloze, dus juist voor alle tijden geldende waarheid. Dus niet: het Woord van God is in de Schrift te vinden, neen, de Schrift is Gods Woord.¹⁵ 'De Schrift is een organisme. Niets kan er bij. Niets er af'.¹⁶ 'Wanneer ik de (...) heilige Schriftuur lees, dan spreekt niet Mozes noch Joannes tot mij, maar de Heere mijn God. (...) Ware het beeld niet te onheilig, ik zou zeggen, gelijk de telefoon, een toespreken uit de verte is, zoo ook is mij dat boek der Testamenten'.¹⁷ Ook over het doorgeven van de teksten zoals deze nu in ons bezit zijn en over het vaststellen van de canon en zelfs over de vertalingen heeft de Geest gewaakt.¹⁸ Eerder vatte Kuyper de gang van de Schrift van God tot mens al kort samen in *De Heraut*: 'Erkenning van God als werkende oorzaak alzoo: 1. bij de praeformatie;¹⁹ 2. bij de formatie; 3. bij de conservatie; en 4. bij de predicatie van geheel de Heilige Schrift'.²⁰

Over tegenstrijdigheden in de Bijbel deed Kuyper niet moeilijk: 'Geen gebeuzel over den onderscheiden stijl der schrijvers of het eigen karakter van hun gedach-

13 Van Keulen, *Bijbel en dogmatiek*, 22-23.

14 Kuyper, *Schriftcritiek*, 21.

15 Kuyper, *Schriftcritiek*, 20; Koch, *Abraham Kuyper*, 234; H. Leene, 'Wereldbeeld en geschiedenisbeeld. Honderd jaar Oude Testament in het GTT', *GTT* 99 (1999) 61-87.

16 Kuyper, *Schriftcritiek*, 38.

17 Kuyper, *Schriftcritiek*, 16.

18 Kuyper, *Schriftcritiek*, 38.

19 Hiermee bedoelde Kuyper aan te geven dat de gehele tekst van de Schrift al voor de schepping gecon-
cipieerd was in Gods Raad.

20 A. Kuyper, [zonder titel] *De Heraut* nr. 33, 21 juli 1878.

tenkring en wat dies meer zij, behoeft ons dus op te houden'.²¹ Hij stelde vast dat wanneer sommige gebeurtenissen op verschillende wijze 'door den oppersten Kunstenaar met een afwisseling van coloriet en veelzijdigheid van opvatting op het doek zijn gebracht, die wel den bijzienden kabbalist den blik verwart, maar den op een afstand blijvenden kenner verrukt door heerlijke harmonieën'.²² Overigens zag hij ook wel beperkingen aan de zekerheid, zoals het ontbreken van de 'autographen' (de oorspronkelijke handschriften), de menselijke factor bij het vaststellen van de canon, moeilijkheden bij de vertaling en het subjectieve element bij de uitleg. De *textus receptus*, de algemeen aanvaarde tekst, is door de leiding van de Geest tot ons gekomen.²³

De gereformeerde kerkhistoricus C. Augustijn schreef in 1969 een uitgebreid artikel over Kuypers rede over de Schriftkritiek.²⁴ Augustijn betoogt, aan de hand van een oudere brochure van Kuiper, *De Schrift het Woord Gods* (1870), dat deze het formele gezag van de Bijbel toen nog niet als uitgangspunt had genomen. Hij had daar gesteld dat de gemeente de Bijbel als het woord van God erkent door haar geestelijke ervaring en niet doordat de Bijbel zichzelf als zodanig legitimeert. Want dat zou immers neerkomen op een cirkelredenering.²⁵ Hij had in dat verband gewezen op 'het tijdvak der orthodoxie, waarin de Heilige Schrift verlaagd werd tot een verzameling van woorden Gods. (...) Er kwam iets bibliolatrisch, iets fetischachtigs in het vergoden van die papieren bladen, waarvan men, als het stofgoud van den vlinder, den lichtenden dauwdrop des geestes had weggeblazen'.²⁶

Augustijn meent dat Kuiper hier de geloofservaring wel de grond van het Schriftgezag noemde, maar dat dit uitgangspunt bij hem steeds meer op de achtergrond raakte. Mede onder invloed van de correspondentie met de ethische theoloog J.H. Gunning jr. dreef hij steeds meer in de richting van de aanvankelijk door hem bestreden orthodoxie, die de Schrift gelijk stelde aan het woord van God. Kuiper durfde, aldus Augustijn, de spanning van het integreren van het nieuwere Bijbelonderzoek in zijn theologie niet aan. Daarom beklemtoonde hij zo sterk het gezag van de Schrift: 'het gaat hem om absolute zekerheid, om een gezag dat zonder meer erkend wordt en waarin de mens kan rusten. (...) Kuiper is steeds verder de kant opgegaan van een gezag van formele aard, een gezag dat in feite los stond van de inhoud der Schrift en daardoor leeg was'.²⁷

21 Kuiper, *Schriftcritiek*, 18.

22 Kuiper, *Schriftcritiek*, 35.

23 Kuiper, *Schriftcritiek*, 35-39.

24 C. Augustijn, 'Kuypers rede over "de hedendaagsche Schriftcritiek" in haar historische context', *GTT* 69 (1969) 18-31 en 81-108, aldaar 20-21. Later opgenomen in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuiper: vast en veranderlijk*, 109-148.

25 Augustijn geeft hier ('Kuypers rede', 20) een voetnoot (nr. 9): 'a.w. [bedoeld is: A. Kuiper, *De Schrift het Woord Gods* (Tiel 1870)] p. 5: 'Dit toch zou een cirkelbewijs zijn, vooral bij zoo hoogheilige zaak den denkenden geest volstrekt onwaardig'.

26 Augustijn, 'Kuypers rede', 20. Augustijn citeert hier: Kuiper, *De Schrift het Woord Gods*, 12-13; vgl. Kuiper, *De gemeene gratie*, 1, 92, waar hij spreekt over werktuiglijk gebruik van de Schrift door de Bijbel-vaste godgeleerden van de achttiende eeuw.

27 Augustijn, 'Kuypers rede', 29-31.

Het 'angstmotief' bij Kuypers is eveneens gesignaleerd door de kerkhistoricus J. van den Berg en de nieuwtestamenticus J.S. Vos. Ook Kuypers biograaf J. Koch wijst daarop.²⁸ Een werkelijk existentiële angst voor onzekerheid beluisteren we uit de eerste hand in Kuypers rede over het modernisme (1871):

O! er is een giftige slang, die in ons aller hart zoekt binnen te sluipen (...) de 'Twijfelzucht' (...) want geeft ge eenmaal aan de twijfelzucht voet, dan moet ze u wel als haar prooi meesleuren, tot ten leste zelfs de zinlijke waarneming onzeker wordt voor uw besef. (...) Ja, zo diep kan men in die draaikolk worden meegesleurd, dat men ten laatste als een van zinnen beroofde zichzelf een schim in eigen oogen wordt en, krampachtig de vingers aan de slapen klemmend, in zielsangst uitroept: Ben ik of ben ik niet?

Daar stelt Kuypers dan het woord uit de brief van Johannes tegenover: 'hetgeen wij gezien hebben met onze oogen, hetgeen wij aanschouwd hebben en onze handen getast hebben van het Woord des Levens, *Daarin, en daarin alleen ligt onze kracht*'.²⁹

Volgens Augustijn had Kuypers in 1878 zijn standpunt ten opzichte van het Schriftgezag definitief bepaald. Hij schreef toen over de Bijbelschrijvers: 'dat de gedachtevorm die uit hun pen vloeide niet maar was zoals die uitviel, maar uitviel gelijk die op het natuurlijk erts van hun gedachte gedreven was door den Heiligen Geest. *Theopneustie* derhalve van den aanbeginne tot den einde. (...) Aldus onfeilbaarheid'.³⁰ Augustijn geeft daarbij als commentaar: De inspiratie moest organisch heten, maar had in feite een hoog mechanisch gehalte.³¹ In 1879 schreef Gunning aan Kuypers: 'Uwe inspiratie-theorie hangt naar mijn oordeel met een zondig *heerschen over Gods Woord*, een zondig weigeren om voor duidelijke feiten te buigen, samen'.³²

Tot zover Augustijns oordeel over de ontwikkeling van Kuypers opvatting van het Schriftgezag. Kuypers kreeg dus, nog vóór het officiële begin van onze onderzoekperiode, het verwijt 'baas in eigen Boek' te willen zijn. Zijn existentiële behoefte aan zekerheid grondde Kuypers op het absolute gezag van de Schrift. Maar die overtuiging berust weer op een menselijk oordeel, een postulaat: 'omdat het absoluut geloof aan het goddelijke der Schrift nooit anders dan op rechtstreeks goddelijk getuigenis kan rusten. Wie dat getuigenis ontving, die staat als een muur. Wie dat nog mist, goft nog als een baar der zee'.³³

²⁸ J. Veenhof, 'Het GTT ging een eeuw lang mee', 53; Vos, 'Het einde van de gereformeerde exegese', 91; Koch, *Abraham Kuypers*, 62-63; vgl. P. Bergers opmerking over het angstmotief bij Kierkegaard in: P. Bergers, *The heretical imperative. Comparative possibilities of religious affirmation* (New York 1979) 82.

²⁹ Kuypers, *Het modernisme een fata morgana op christelijk gebied*, 52-55. Kuypers citeert 1 Johannes 1:1. Het door mij [Kr.] gecursiveerde gedeelte is een toevoeging van Kuypers zelf.

³⁰ Augustijn, 'Kuypers rede', 91; Augustijn citeert hier A. Kuypers, [zonder titel] *De Heraut* nr. 33, 21 juli 1878.

³¹ Augustijn, 'Kuypers rede', 106; vgl. Rapport *God met Ons, Special Kerkinformatie* nr. 113 (GKN Leusden 1981) 44.

³² Augustijn, 'Kuypers rede', 87. Augustijn citeert hier J.H. Gunning, 'Brief aan A. Kuypers, Zondagnacht 19 Jan. '79', in: J.H. Gunning J.Hzn., *Prof. Dr. J.H. Gunning. Leven en werken* (Rotterdam z.j. (1922-1925)) deel III, 970-973.

³³ Kuypers, *Schriftcritiek*, 40. Dezelfde uitdrukking is te vinden in H. Bavinck, *De zekerheid des geloofs*

Uit het direct geïnspireerd karakter van de Schrift vloeit voor Kuypers de noodzaak voort van een letterlijke uitleg van de tekst. We zullen dit in het bijzonder zien bij zijn uitleg van het scheppings- en het paradijsverhaal. Hoewel hij bij mijn weten nergens een begrip als ‘eenvoudig-historische’ uitleg gebruikt komt zijn interpretatie op hetzelfde neer: de Schrift is ‘geïnspireerd, en door die inspiratie tot zelfs in het enkele woord toe bindend van autoriteit’.³⁴

2 Natuurwetenschap: ‘het sousterrein der wetenschap’?

Een goed uitgangspunt voor het verkrijgen van inzicht in Kuypers visie op de natuurwetenschappen is artikel II van de Nederlandse Geloofs Belijdenis, dat als volgt luidt:

II. Door wat middel God van ons gekend wordt.

Wij kennen Hem door twee middelen. Ten eerste, door de schepping, onderhouding, en regering der gehele wereld; overmits deze voor onze ogen is als een schoon boek, in hetwelk alle schepselen, grote en kleine, gelijk als letteren zijn, die ons de onaanzienlijke dingen Gods geven te aanschouwen, namelijk zijn eeuwige kracht en Goddelijkheid, als de apostel Paulus zegt, Rom. 1 : 20: welke dingen alle genoegzaam zijn om de mensen te overtuigen, en hun alle onschuld te benemen. Ten tweede, geeft Hij zichzelf ons nog klaarder en volkomener te kennen door zijn heilig en Goddelijk woord, te weten, zo veel als ons van node is in dit leven, tot zijn eer, en de zaligheid der zijnen.³⁵

Er zijn dus twee boeken: het boek der natuur en het boek der Schriftuur, een traditionele voorstelling die teruggaat tot Augustinus.³⁶ De hiërarchie is duidelijk: de kennis uit de Schriftuur is ‘klaarder en volkomener’. Maar het verschil is graduëel. Beide boeken hebben dezelfde auteur, God, en kunnen dus nooit met elkaar in tegenspraak zijn. Dit belangrijke gezichtspunt zal in het verdere debat nog herhaaldelijk aan de orde komen. Het boek der Schriftuur danken de gelovigen aan de bijzondere genade van God. In het boek der natuur is zijn algemene genade werkzaam die behalve aan de natuur ook aan de gehele mensheid ten deel valt. Door de algemene genade wordt het vernietigend effect van de zonde, dat in de hele natuur en in de mens doorwerkt, ten dele ‘gestuit’, waardoor de wereld, zij het met gebreken, kan voortbestaan.³⁷ De mogelijkheid God uit de natuur te leren kennen is meteen ook

(Kampen 1901) 22. Zij is waarschijnlijk ontleend aan Jacobus 1:6: ‘want die twijfelt, is eene baar der zee gelijk, die van den wind gedreven en op en neder geworpen wordt’ (oude vertaling).

34 Kuypers, *Schriftcritiek*, 32-33.

35 Hier overgenomen uit: ‘Belijdenis des geloofs der Gereformeerde Kerken in Nederland, overgezien in de Synode-Nationaal’, in: *Bijbel. Nieuwe vertaling in opdracht van het Nederlandsch Bijbelgenootschap bewerkt door de daartoe benoemde commissies* (Leeuwarden z.j. (1951)).

36 Vgl. E. Jorink, ‘Het Boeck der Natuere’. *Nederlandse geleerden en de wonderen van Gods Schepping, 1575-1715* (Groningen 2004) 9-25; Engelse vertaling: *Reading the book of nature in the Dutch Golden Age 1575-1715* (Leiden 2010).

37 Kuypers geeft hier een prachtige beeldspraak: ‘En vraagt ge hoe er uit aldus gestuit kwaad ooit iets te

een opdracht tot onderzoek van de natuur, en tot ontzag voor de grootsheid van de natuur als openbaring van Gods macht. Door de 'kennis Gods' komt een mens tot de 'Eere Gods', het uiteindelijke doel van de schepping.³⁸

Studie van de natuur begint met waarneming. Meten, wegen en tellen vormen zo 'het eerste en laagste deel' van het natuurkundig onderzoek. Kuyper doet hierover enkele uitspraken die op het eerste gezicht de indruk wekken dat hij een lage dunk heeft van de natuurwetenschap. Zo meent hij dat de resultaten van empirisch natuuronderzoek,

hoe rijk ook in praktische vrucht, toch altoos op de scala van het wetenschappelijk onderzoek geheel onderaan staan, en zoo weinig een hoog wetenschappelijk karakter dragen, dat ze veeleer formeel geheel gelijk staan met de kennis van den landman, die leerde inzien, hoe het land moet bebouwd en hoe deugdelijk vee kan gefokt worden.³⁹

Of, nog krasser uitgedrukt in een toespraak tot de studenten van de vU bij het begin van het academisch jaar (1900):

Hoe gewichtig ook de ontdekking en het leeren behandelen van natuurkrachten zij, alle daaraan gewijde studie levert toch nooit anders dan het lage sousterrein der wetenschap, en tot haar hogere verdiepingen klimt ge eerst op als ge indringt in de geestelijke wetenschap van het onzichtbare menschenleven.⁴⁰

Maar, zo vervolgt Kuyper, ook op die hogere verdiepingen kan de onderzoeker het niet stellen zonder empirisch onderzoek: de historicus onderzoekt feiten, de taalkundige de gangbare taal en de psycholoog heeft te maken met de fysiologische zijde van zijn vak. En zelfs de theoloog worstelt met harde feiten in exegese en historische context. Het 'sousterrein der wetenschap' is voor Kuyper dus niet alleen het empirisch fundament van de natuurwetenschap, zoals H.J. Veenendaal (1951) schijnt te menen, maar van alle faculteiten.⁴¹ Zo ontstaat een gebouw van de wetenschap, waarin deze een definitieve vorm krijgt door haar inbedding in de op de openbaring berustende wetenschapsfilosofie.⁴² De natuurwetenschap, zo meent Kuyper,

verheft zich [eerst] tot haar tweede stadium [door] de ontdekking van de wetten die in al het bijzondere generale heerschappij oefenen. De denkende geest kan niet rusten, zoolang

voorschijn kan treden dat u boeit, toespreekt en aantrekt, neem dan slechts het beeld van de gierpont. Die pont wordt in beweging gebracht door den stroom die hem pijlsnel stroomafwaarts en ten verderve zou voeren, maar door den ketting aan te leggen komt de pont behouden aan de overzij aan, naar die overzij door geen andere kracht geperst en gewrongen, dan die op zich zelf haar zou verbrijzeld hebben' (Kuyper, *Het calvinisme*, 111-112).

³⁸ Kuyper, *Collegedictaten* IV, *Locus de magistratu*, 71-75, 95.

³⁹ Kuyper, *Encyclopaedie* II, 105.

⁴⁰ A. Kuyper, *Scolastica* II. *Om het zoeken of om het vinden? Of het doel van echte studie* (Amsterdam en Pretoria, z.j. (1900)) 17. In zijn eerdere *Scolastica* van 1889 omschreef Kuyper het begrip *Scolastica* als: 't geheim van echte studie' of: 'de wetenschap van het geleerden-leven' (A. Kuyper, *Scolastica* (Amsterdam 1889) titelblad en p. 9).

⁴¹ Kuyper, *Encyclopaedie* II, 104-107; H.J. Veenendaal, 'Dr Abraham Kuyper en de natuurwetenschap', *G&W* 49 (1951) 137-149, aldaar 140-141.

⁴² Kuyper, *Scolastica* II, 16-21.

hij nog niets kent dan de afzonderlijke gegevens en de wet, waardoor die gegevens beheerscht worden. Hij vorschot ook naar het verband (...) tusschen het geheel der natuur buiten ons en den mensch, en uiteindelijk naar den oorsprong en van die natuur en van den band die ons aan haar, tot in ons lichaam verbindt.

Maar dan begeeft de natuurwetenschap zich eigenlijk al op het terrein van de 'Philosophie der natuur als culminerend vak in deze faculteit'.⁴³ Daarmee komen we meteen op het door Kuiper gehanteerde begrip 'tweeërlei wetenschap', dat weer is afgeleid van het begrip 'tweeërlei menschen'.⁴⁴ Door het geloof verandert de christen namelijk fundamenteel: de wedergeboorte of *palingenesie*. Er wordt een nieuwe loot ('Edelreis') geënt op de oude onderstam ('Wildling'), en die nieuwe loot is te herkennen aan de nieuwe vruchten. Op de buitenwereld mag dat dan de indruk van hoogmoed maken, maar daar kan de wedergeborene zelf werkelijk niets aan doen.⁴⁵ Als hij de natuur gaat onderzoeken zullen zijn objectieve bevindingen dankzij de algemene genade dezelfde zijn als die van de niet-wedergeborene. 'Door het feit der zonde is namelijk de formeele arbeid van het denken niet aangetast, (...) er is slechts ééne logica', stelt Kuiper.⁴⁶ De empirie, de kennis die de vrucht is van waarneming, is voor allen beschikbaar en valt ons ten deel door de algemene genade. In het universiteitsgebouw opklimmend van de natuurwetenschap tot aan het hoogste niveau, de theologie, neemt het gehalte aan empirie en algemene genade af terwijl dat van de particuliere genade navenant toeneemt.⁴⁷ De dogmatiek, de ware 'kennis Gods', berust geheel op onderzoek van de openbaring en is dus uitsluitend te danken aan de particuliere genade.⁴⁸

De gelovige natuuronderzoeker heeft een ander uitgangspunt dan zijn niet-gelovige collega en hij plaatst zijn bevindingen dan ook in een ander (voor Kuiper uiteraard: het enig juiste) perspectief. Voor hem zijn de natuurwetten niet in de na-

43 Kuiper, *Encyclopaedie*, II, 160-161; *Het Calvinisme*, 99-100.

44 Kuiper, *Encyclopaedie*, II, 97-125.

45 Kuiper, *Encyclopaedie*, II, 101.

46 Kuiper, *Encyclopaedie*, II, 107. Hier lijkt een inconsistentie in Kuipers opvattingen te bestaan: in *Verflauwing der grenzen* spreekt hij namelijk over 'onze verduisterde rede' (37) en stelt hij 'dat de zonde ook het verstand verduisterd heeft' (47).

47 Illustratief voor Kuipers denkwijze is zijn visie op de medische faculteit: 'Het menselijk soma, en dat alleen, moet dus het object voor het complex der medische studiën blijven. (...) [Het] psychisch leven is erfdeel der Philologische en niet der Medische faculteit. Glipt men over die grens heen, dan moet de Medische faculteit de psychische verschijnselen wel aan het somatisch leven ondergeschikt maken, en kan ze niet rusten, alvorens het haar gelukt is, onder den drang van haar eigen object, dit psychisch leven materialistisch te verklaren'. (*Encyclopaedie* II, 147-149). Ook hier diende het monisme te worden bestreden. De somatische geneeskunde, inclusief de psychopathie, die hij blijkbaar somatisch bepaald achtte, valt volgens Kuiper kennelijk onder de algemene genade, getuige zijn bekende uitspraak: 'nu kan men gerustelijk drie kwart der dusgenoemde medische wetenschap aan heidenen en Turken overlaten. Wanneer iemand koorts heeft en chinine moet innemen, dan is dat voor den zieke volkomen hetzelfde, of een Peruaan of een geleerd doctor hem die chinine ingeeft' (A. Kuiper, [geciteerde voordracht zonder titel], *Jaarverslag VHOOG* 12 (1892) 37-42, aldaar 41). Voor een algemene beschouwing over Kuiper en de geneeskunde: G.A. Lindeboom, 'Kuiper over de geneeskunde', *GE&W* 53 (1955) 17-27 en 35-40; Van Bergen, *Van genezen in geloof tot geloof in genezen*, 65-92, aldaar 69.

48 Kuiper, *Schrijfcritiek*, 6-7, 10.

tuur zelf besloten maar door God als 'ordinantiën' boven de natuur gesteld en ingebed in het eeuwige Raadsbesluit Gods: Gods plan met deze wereld. De natuurwetten zijn ook geen door God ingestelde automatismen, neen, God is voortdurend zelf werkzaam in die natuurwetten. Is dat dan geen pantheïsme? Neen, zegt Kuiper, want God is niet met zijn wezen in de natuur aanwezig maar met zijn kracht. In de zwaartekracht trekt Hij de vallende steen naar de aarde toe. Op college vergeleek Kuiper de natuur met een piano: op de toetsen speelt God zijn melodie, gewoonlijk volgens de door hemzelf gegeven wetten, maar soms buiten die wetten om, zonder deze terzijde te stellen:

Speelde God aldoo op dezelfde wijze, dan zou men denken dat hij een automaat was. Het wonder dient om te toonen dat God de wetten van de natuur niet alleen gesteld heeft, maar dat Hij ze ook van *oogenblik tot oogenblik* draagt en andere kan volgen wanneer het Hem behaagt.⁴⁹

Van een conflict tussen geloof en wetenschap wilde Kuiper dan ook niets weten: 'dat bestaat niet'. Het argument dat hij hiervoor gebruikte was: 'alle wetenschap gaat van geloof uit (...), geloof aan ons ik, aan de zuivere werking onzer zintuigen, [het] onderstelt het geloof aan de juistheid der denkwet (...) en bovenal geloof in de beginselen waarvan men uitgaat'. Niet geloof en wetenschap staan tegenover elkaar, maar twee wetenschappelijke stelsels, elk met een eigen geloof: dat van de 'Normalisten' (naturalisten), die alleen van natuurlijke gegevens uitgaan en geen schepping en wonderen, maar alleen evolutie erkennen, staat tegenover het geloof van de 'Abnormalisten', die uitgaan van de openbaring, en geloven in schepping, wonder en heilsgeschiedenis.⁵⁰

Evenals in de natuur is God ook bij voortduring werkzaam in de geschiedenis van de mensheid als geheel, maar ook van ieder persoonlijk: 'het bestaan en het verloop der dingen is geen speelbal van gril of fortuin maar gehoorzaamt aan vastheid van ordening. Gods vaste wil zet zich door in heel de natuur en heel de historie'.⁵¹ Deze eenheid van conceptie in de vorm van een voortdurend sturende zorg van God vanaf het eerste begin van de schepping en gedurende de hele verdere ontwikkeling van zowel natuur als cultuur tot op de dag van vandaag en in de toekomst tot de wederkomst van Christus is van cruciale betekenis voor Kuipers oordeel in het debat over schepping en evolutie.⁵² Het succes van het evolutiedenken schrijft Kuiper vooral toe aan het feit dat ook de evolutiegedachte een 'eenheid van gezichtspunt' biedt, een totale verklaring van het bestaan.⁵³

49 Kuiper, *Dictaten dogmatiek* 11, *Locus de creaturis materialibus*, §3, *De mundo*, 23-24.

50 Kuiper, *Het calvinisme*, 116-126, vooral 117-118. Het betoog van C.B. Hylkema, dat het neo-calvinisme, verpersoonlijkt door Kuiper, ondanks de schijn van het tegendeel een naturalistische wereldbeschouwing aanhangt, lijkt mij niet overtuigend (C.B. Hylkema, *Oud- en nieuw-calvinisme. Een vergelijkende geschiedkundige studie* (Haarlem 1911)).

51 Kuiper, *Het calvinisme*, 100.

52 W. Geesink geeft hierover dezelfde opvatting (*VHO* 1, 1-63).

53 Kuiper, *Evolutie*, 8, 100-101, 112; vgl. Kuiper, *Schriftcritiek*, 15, 16.

Naast het bevorderen van Gods eer heeft de wetenschap ook als taak de effecten van de zonde te stuiten, binnen de grenzen van de algemene genade. Hieronder verstaat Kuyper het beteugelen van natuurgeweld in allerlei vorm, zoals het bestrijden van ziekte. Speciaal aan ‘wetenschappelijke Christenen’ richt hij de opdracht dit met alle energie te doen en ‘de drukpers onder den last uwer studiën te doen zweeten’.⁵⁴ Sinds de wetenschap in de loop van de negentiende eeuw zo’n hoge vlucht heeft genomen is, als gevolg van het gevoerde benoemingsbeleid, negentig procent van alle leerstoelen bezet door ‘Normalisten’. En aangezien de mogelijkheid om wetenschap te beoefenen voor de meesten afhankelijk is van een positie als hoogleraar of lector, zijn er nog maar weinigen overgebleven die de wetenschap vanuit een christelijk uitgangspunt beoefenen. Door het oprichten van speciale christelijke universiteiten, zoals de Vrije Universiteit, moet die ontwikkeling worden gekeerd.⁵⁵ Kuyper noemt hier een buitengewoon praktische conditie voor persoonlijke deelname aan de beoefening van de wetenschap, een voorwaarde die we bij de bespreking van de verdere lotgevallen van de VU en de GKN nog enkele malen tegen zullen komen.

3 Schepping en praeformatie

In zijn colleges dogmatiek behandelt Kuyper de schepping uitvoerig.⁵⁶ De oorsprong van het scheppingsverhaal leidt hij op deductieve wijze af van zijn visie op het Schriftgezag en hij komt dan tot de volgende constructie. Over de schepping, zegt hij, zijn wij uitsluitend ingelicht door wat God ons in Genesis openbaart: er was immers geen menselijke getuige bij. Het scheppingsverhaal moet al in het paradijs aan Adam en Eva zijn geopenbaard en daarna mondeling zijn doorgegeven tot Mozes het op Schrift stelde.⁵⁷ Wijsgerig onderzoek kan hoogstens speculeren en geschiedkundig onderzoek kan niet meer opleveren dan mythen en sagen die in het beste geval nog resten van het geopenbaarde scheppingsverhaal bevatten. Natuurkundig onderzoek kan ons wel veel leren over de ‘veranderingen van onze planeet en de opvolging der creaturen’, maar ons evenmin informeren over het ontstaan van heelal en aarde en over het ontstaan van het leven. Concordistische voorstellen om tot overeenstemming van geloof en wetenschap te komen vielen bij Kuyper niet in goede aarde:

Zonder de creatio als uitgangspunt is alle religie in den zin der Schrift ondenkbaar. De pogingen, vooral in den laatsten tijd van geloovige zijde aangewend om de creatio los te laten en in de evolutie de oplossing van het wereldraadsel te vinden, ten einde alzoo de Christelijke belijdenis met de jongste hypothese der wetenschap te doen rijmen, rusten

⁵⁴ Kuyper, *Het calvinisme* 124.

⁵⁵ Kuyper, *Het calvinisme* 124-126; A. Kuyper, *Uit het diensthuis uitgeleid. Rede te Leeuwarden, te Groningen en te Rotterdam gehouden* (Kampen 1912) 13-18.

⁵⁶ Kuyper, *Dictaten dogmatiek II, Locus de creatione en Locus de creaturis*.

⁵⁷ Kuyper, *Locus de creatione*, §4, 28.

dan ook òf op onbekendheid met het wezen der evolutie-leer of op gebrek aan logisch doordenken.⁵⁸

Met welk doel heeft God de wereld geschapen? De schepping is aangelegd op de mens en culmineert dan ook in de schepping van de mens, aldus Kuyper, maar het doel van de schepping is Gods eer. Hij citeert Rom. 11:36: 'Want uit Hem, door Hem en tot Hem zijn alle dingen. Hem zij de heerlijkheid in der eeuwigheid, amen'.⁵⁹ Zoals de mens het eindpunt van de schepping is, zo is de aarde volgens Kuyper weliswaar niet het geometrische maar wel het ideële centrum van de schepping. Dus: een geocentrisch wereldbeeld in ideële zin. Er volgt dan een niet geheel heldere uiteenzetting over de vraag of niet eerder de hemel, waar God woont, het centrum van het heelal is: een 'ouranocentrisch wereldbeeld'.⁶⁰ De vraag die niet aan de orde komt is of we bij God wel van een fysieke verblijfplaats in de schepping mogen spreken. We hebben hier in de ruimte te maken met de aanraking van het eindige en het oneindige zoals we dat in de schepping bij het begin van de tijd hebben. Kuyper zegt daarover:

Nu zijn wij volkomen onmachtig om die aanraking tot klare oplossing te brengen. Er is er wel eene, maar die geeft alleen de religie, niet het dogma. Het waarachtig vroom gevoel geraakt dan ook geen oogenblik met deze tegenstelling in moeilijkheid. In mystieke gemeenschap met het eeuwige Wezen wordt ook deze tegenstelling volkomen voor ons opgelost. (...) De stille aanbidding en gemeenschap met God geeft ons ook op dit punt de volkomen oplossing.⁶¹

Deze discussie over het 'wereldbeeld van de Bijbel' zou nog een belangrijke rol gaan spelen bij de 'kwestie-Geelkerken'.⁶²

Aan het scheppingsproces zijn twee perioden te onderscheiden, zo vervolgt Kuyper zijn uiteenzetting. Bij de 'eerste schepping' werd het *tohu wabohu*, de ongeordende wereld uit het niets geschapen.⁶³ Hierop volgde de zesdaagse periode van de 'tweede schepping', het *hexaëmeron*,⁶⁴ eindigend met de schepping van de mens. Bij de behandeling hiervan volgt Kuyper weer de deductieve methode. Hij gaat uit van de natuurbeschrijvingen uit Genesis, die steeds op hun theologische betekenis worden beoordeeld, maar toch ook worden vergeleken met de resultaten van natuurwetenschappelijk onderzoek, voor zover deze een bevestiging van het Genesis-verhaal bieden. Zo betoogt hij op zuiver speculatieve gronden, dat in de periode van het

⁵⁸ Kuyper, *Locus de creatione*, §4, 29.

⁵⁹ Kuyper, *Locus de creatione*, §4, 65.

⁶⁰ Vgl. V. Hepp, *Calvinism and the philosophy of nature. The Stone lectures delivered at Princeton in 1930* (Grand Rapids 1930); zie hoofdstuk 5.

⁶¹ Kuyper, *Locus de creatione*, §4, 25.

⁶² Zie hoofdstuk 4 van dit proefschrift.

⁶³ Kuyper geeft een autobiografisch en antropomorf antwoord op de vraag wat God deed vóór de schepping: 'Te denken dat God tot op de schepping niets gedaan heeft, is even dwaas als dat mijn dienstmeid wanneer ik uit mijn gedachten opsta om in mijn kachel te poken, denkt: nu voert hij toch eens wat uit.' (Kuyper, *Locus de creatione*, §2, 14).

⁶⁴ Ook wel gespeld als: *hexahemeron*.

tohu wabohu geen eerdere scheppingsorde is vernietigd.⁶⁵ Er zouden toen wel grote atmosferische en geologische veranderingen hebben plaatsgevonden. Even later meent hij dat dit ook gebeurde op de derde dag van het *hexaëmeron*, en ‘ook deze voorstelling wordt door de tegenwoordige wetenschap geheel bevestigd’. Het feit dat er al licht was op de eerste dag en er op de derde dag al planten konden groeien terwijl zon, maan en sterren pas op de vierde dag werden geschapen verklaart Kuypers uit een ‘algemeene *coruscatie*’ [lichtstraling] van de materie. Deze *coruscatie* kon blijkbaar afwisselend opvlammen en uitdoven, wat de afwisseling van licht en donker tot het verschijnen van de zon zou verklaren.⁶⁶ Het feit dat de planten met zaad en al werden geschapen wijst er op dat ze in volwassen staat geschapen werden. Kuypers speculeert zelfs over de vraag of hieruit kan worden afgeleid in welk seizoen de schepping plaats vond: lente of herfst; vermoedelijk dacht hij hierbij uitsluitend aan de situatie op het noordelijk halfrond.⁶⁷ Verder wijst hij op de classificatie in het plantenrijk: ‘Tevens zien we hier dat met de schepping ook de [planten-]soorten waren gegeven. En dan komt er een verrassende, terloopse opmerking: ‘Wel kan uit een bepaalde soort zich ook weer een nieuw soort evolveeren, maar de groote classificatie is dadelijk zoo geschapen: naar haar *aard*’.⁶⁸ Kuypers lijkt daarmee een gedeeltelijke afstamming van de soorten te accepteren. Helaas lichtte hij dit hier niet nader toe. We komen hierop terug bij de bespreking van zijn evolutierede.

Bij de schepping van zon, maan en sterren beginnen de door de zon bepaalde dagen. Het is echter mogelijk, zegt Kuypers, dat deze dagen een andere duur hadden dan de tegenwoordige omdat de rotatiesnelheid van de aarde wellicht een andere was dan nu. De vijfde dag bracht de schepping van de vogels en de vissen, weer zo’n fraaie bevestiging van de latere bevindingen van de wetenschap, dat de vogels en de vissen eerder op aarde verschenen dan de andere diersoorten.⁶⁹ Opvallend vindt hij verder dat juist deze dieren zich door het leggen van eieren voortplanten, die

de hulp van vrouwtje en mannetje niet nodig hebben om uit te komen. (...) Dus ook hier staan we weer voor de vraag, of God in die wateren de eitjes heeft geschapen, of dat Hij rechtstreeks door Zijn machtwoord uit de stof der wateren die visschen eensklaps heeft doen voortkomen. Voor de almachtigheid Gods is dat natuurlijk gelijk. Voor onze voorstelling echter is de tweede onderstelling het aannemelijkst. Maar in elk geval is de stof voor de visschen en vogelen uit de wateren genomen.⁷⁰

65 Zoals betoogd door aanhangers van de zogenoemde restitutietheorie, zie hoofdstuk 2, blz. 31.

66 Kuypers, *Locus de creatione*, §5, 85.

67 Kuypers, *Locus de creatione*, §5, 87. Volgens W. Geesink is dit ‘een ijdele vraag’. Hij meent dat de zon al op de eerste dag (met ‘de hemel’) was geschapen, maar eerst op de vierde dag, mogelijk door een verzetting van de aardas, de wisseling van de seizoenen ging regelen (W. Geesink, *VHO* 1, 280).

68 Kuypers, *Locus de creatione*, §5, 88.

69 Kuypers, *Locus de creatione*, §5, 89. Kuypers gebruikt hier kennelijk de omgekeerde volgorde: immers, hoe kan de Bijbelse ‘bevestiging’ voorafgaan aan de wetenschappelijke waarneming? Een andere kennelijke vergissing of verspreking, in verband met het feit dat beide poolstreken van de aarde onbewoonbaar zijn, luidt: ‘we hebben nu een zóó sterk verschil tusschen koude en hitte, dat beide ons de dood aanbrengen. Aan de Noordpool bevrozen we. En de Zuidpool is even onherbergzaam door bovenmatige hitte.’ (Kuypers, *Locus de creatione*, §5, 88).

70 Kuypers, *Locus de creatione*, §5, 89.

Kuyper trad dus in details bij zijn deductieve speculaties, evenals bij het eerder genoemde voorbeeld van de seizoenen. De landdieren, geschapen op de zesde dag, zo vervolgt hij, verschillen van de vogels en de vissen doordat zij hun jongen baren ('genereren') en ook een psychisch leven, ja zelfs een ziel hebben.⁷¹ In een ander hoofdstuk preciseert hij dit als volgt: planten hebben alleen een *soma*, dieren een *soma* en een *psuchè*, zoals blijkt uit het feit dat zij over verstand, gevoel en wil beschikken, en mensen zowel een *soma* als een bijzondere *psuchè*, namelijk één die ontvankelijk is voor het *pneuma*, het zelfbewustzijn, het *ik*.⁷² We komen hier dadelijk op terug.

Zo zien we in de planten- en dierenwereld een 'scala, waardoor de natuur tot den mensch opklimt'. Maar wat is nu het verband in deze *scala naturae*? Hier komt Kuyper met één van zijn wezenlijke bezwaren tegen de afstammingstheorie:

De planten- en dierenwereld vormen een scala, waardoor de natuur tot den mensch opklimt. (...) Ja, ook de H[eilige] S[chrift] duidt dien samenhang tusschen mensch en stof aan, maar zoo, dat niet de mensch uit het dier is voortgekomen, maar dat de idee van den mensch de formeerende macht is, die alle voorgaande formaties in 't leven riep.(...) Die praeformatie is geen schijn, maar realiteit: er is in den mensch een plantaardig en een dierlijk bestaan.⁷³

Kuyper maakt hier de vergelijking met de bouw van een kathedraal: voordat de architect begint te bouwen heeft hij de complete bouwtekening immers al klaar: 'het verschil tussen ons en het darwinisme is, dat Darwin de mens langs de Jacobs ladder uit de dierenwereld laat opklimmen, terwijl de Schrift langs diezelfde ladder God en de mens laat afdalen naar de natuur'.⁷⁴

Alvorens in te gaan op Kuypers frontale aanval op de evolutietheorie willen we hem eerst verder volgen bij zijn analyse van de eerste hoofdstukken van Genesis over de schepping van de mens, het paradijs en de zondvloed. Met betrekking tot de schepping van de mens spreekt Kuyper uitvoerig over de vraag of de mensheid, zoals Genesis beschrijft, uit één ouderpaar afkomstig is, in tegenstelling tot de dieren en planten, waarvan er waarschijnlijk meer tegelijk geschapen zijn. De afkomst van de hele mensheid uit één ouderpaar is voor Kuyper van wezenlijke betekenis in verband met de zondeval, waarin alle mensen delen en de genade die aan alle mensen wordt aangeboden. Ook Bavinck vond dit een onopgeefbaar standpunt.⁷⁵ Sterk

71 Kuyper, *Locus de creatione*, §5, 90-92.

72 Kuyper, *Dictaten dogmatiek II, Locus de creaturis materialibus*, §4, 34-35.

73 Kuyper, *Locus de creaturis materialibus*, §4, 29. Het begrip praeformatie kwamen we eerder tegen bij Kuypers opvatting over de oorsprong van de Schrift, die hij al vóór de Schepping in Gods Raad gepraeformeed noemde. Voor de praedestinatatie geldt hetzelfde, vóór of na de zondeval, respectievelijk als supra- en infralapsarisch aangeduid. Het begrip praeformatie speelde ook een belangrijke rol bij H. Bavinck, F.J.J. Buytendijk, H.W. van der Vaart Smit en J.P. de Gaay Fortman. (hoofdstuk 2 en 6 van dit proefschrift). Het vertoont een onmiskenbare gelijkenis met de ideeënwereld van Plato en daarmee het kenmerk van inbreng van 'buiten-Bijbelse', namelijk filosofische gegevens (K. Dijk, lemma 'Raad Gods', *Christelijke Encyclopaedie* IV, 658-663).

74 Kuyper, *Locus de creaturis materialibus*, §4, 30.

75 Kuyper, *Dictaten dogmatiek II, Locus de homine*, §4, 48-45. Voor Bavincks mening: zie hoofdstuk 2, §2.2.

blijkt hierbij de eenheid van schepping, val en verlossing als begin van de heilsgeschiedenis waarin Gods plan met deze wereld culmineert.

De mens is een twee-eenheid van lichaam en ziel. Zonder op alle details van dit onderscheid in te gaan, kan worden vastgesteld dat voor Kuyper de ziel samenhangt met het individuele 'ik' van de mens en met zijn onsterfelijk bestaan. Maar op welk moment in het leven van het individu ontstaat nu de ziel? Kuyper verwerpt de mogelijkheid van praëxistentianisme, volgens welke opvatting bij de conceptie een ziel uit de ideeënwereld neerdaalt om ingekerkerd te worden in een lichaam, wegens de ondenkbaarheid van een praëxistentie vóór de schepping. Zo verwerpt hij ook het transducianisme, waarbij de ziel zich bij de conceptie afsplitst uit de ziel van de vader. Hij kiest ten slotte voor het creatianisme, waarbij de ziel telkens geschapen wordt bij het tot stand komen van een nieuw mens: een voorbeeld van de continue werkzaamheid van God in de schepping. De scherpe scheiding tussen schepping en onderhouding gaat hier blijkbaar niet op. 'Bij het sterven blijft alleen de ziel, terwijl God uit de kiem van 't lichaam ten laatsten dage een verheerlijkt lichaam zal doen opstaan'.⁷⁶ We zagen eerder dat Kuyper ook aan de dieren een ziel toekende, zij het van een eenvoudiger aanleg dan de menselijke ziel. Een expliciete uitspraak over de sterfelijkheid dan wel onsterfelijkheid van de dierlijke ziel deed hij hier niet.

Het paradijsverhaal van de zondeval is werkelijk historie, zo betoogt Kuyper in *De gemeene gratie*.⁷⁷ In het licht van de latere 'kwestie-Geelkerken' valt op dat het blijkbaar ook aan het einde van de negentiende eeuw al nodig werd gevonden dit te onderstrepen. Van meer direct belang voor ons onderwerp is Kuypers opvatting dat na de zondvloed een gewijzigde orde van zaken voor en op onze aardbol is ingetreden, en dat het deze gewijzigde orde van zaken is, waaronder wij thans nog leven. Door de zondvloed onderging de aarde een catastrofe, waarbij 'geweldige scheuringen en verzettingen en opbarstingen hebben plaats gehad'. De instelling van de seizoenen en van de regenboog wijzen op grote veranderingen in de dampkring. Dat gold ook voor de dieren (zij werden eerst na de zondvloed aan de mens tot spijs gegeven) en voor de mens: zijn levensverwachting werd aanmerkelijk teruggebracht.⁷⁸ Ook hier kunnen we ons afvragen of er dan sprake was van een herschepping, maar dat is niet Kuypers opvatting. Er werd niets nieuws geschapen, maar de bestaande orde werd gewijzigd. Toch zouden we hier van een zodanige 'wetsverzetting' in de natuur kunnen spreken, zoals daarna ook niet meer is voorgekomen, dat we hier met een periode met een heel eigen karakter, tussen de schepping en onze orde te maken hebben. Kuyper noemt dit 'een nieuwe bedeeeling'.

De ouderdom van het menselijk geslacht leidde Kuyper af uit de geslachtsregisters in het Oude en Nieuwe Testament. Zo komt hij, evenals velen die deze bereke-

⁷⁶ Kuyper, *Dictaten dogmatiek II, Locus de homine*, §6, 60-67; citaat: 65-66. De vraag hoe deze opvatting zich verdraagt met de eerder genoemde praeformatie van de mens blijft onbeantwoord.

⁷⁷ Kuyper, *De gemeene gratie* I, 96-104.

⁷⁸ Kuyper, *De gemeene gratie* I, 81-88.

ningen al eerder hadden uitgevoerd, met enige reserves tot een tijdsduur tussen de schepping van Adam en Christus' geboorte van ongeveer 4000 jaar.⁷⁹

Ook van het paradijsverhaal betoogt Kuyper, alweer op deductieve gronden, dat we hier te maken hebben met realistische geschiedschrijving:

Wat we nodig hebben is zekerheid. Zekerheid aangaande de dingen die bij den oorsprong en bij het opkomen van ons menschelek leven plaats grepen en dat leven in heel zijn verdere ontwikkeling beheerscht hebben. Zekerheid bovenal omtrent hetgeen God de Heere toen deed, verordeneerde en sprak, alsook omtrent de beloften die Hij gaf omtrent onze toekomst. (...) Eerst (...) als ge weet wat Uw God schiep, sprak en verordeneerde, en wat het hoofd van den stamvader van ons geslacht daarna deed, en welk onderdeel toen over ons ging, en welke belofte toen gegeven, en welke genade toen geschonken werd, hebt ge grond onder de voeten, en staat er onder uw gebeiteld beeld een solied voetstuk.⁸⁰

Een mens dient voorts te geloven

dat God alzoo feitelijk in het Paradijs sprak [en dat] in deze eerste hoofdstukken een verhaal voor ons ligt van gebeurtenissen, *die zich alzoo werkelijk hebben toegedragen*, en waarin metterdaad diezelfde woorden gesproken zijn, die ons als gesproken worden bericht. Niet alleen dus, dat hetgeen *verhaald* wordt werkelijke historie moet zijn, maar ook het *bericht* dat er ons van toekwam moet zóó zijn, dat we er op aan kunnen. Hetgeen in deze eerste [vijf – Kr] hoofdstukken van Genesis verhaald wordt is zoo uiterst gewichtig, en beheerscht derwijs geheel onzen blik op de wereld, dat het letterlijk op *elk* woord, ja op *elke* letter aankomt. (...) De vraag of de woorden, die wij als toentertijd gesproken, lezen, ook metterdaad in die volgorde en met diezelfde uitdrukkingen geuit zijn, die thans voor ons liggen, behoeft ons niet op te houden, zoo de Heilige Geest ons slechts waarborg biedt, dat de zin en de beteekenis dier woorden, ook al mogen ze dan anders uitgedrukt zijn, geheel dezelfde is, en alzoo elke onzekerheid voor ons zij uitgesloten. Ook als er staat wat de slang sprak, moet ge zekerheid bezitten, dat metterdaad deze en geen andere gedachte uit Satan den mensch toekwam.⁸¹

Die zekerheid hebben we nodig, zegt Kuyper, en het paradijsverhaal moet werkelijk historie zijn. Een regelrecht postulaat. Hij gaat, in lijn met zijn opvatting van het Schriftgezag, deductief te werk vanuit de gedachte van een reëel historisch verslag van gebeurtenissen. Hij maakt een vreemde gedachtensprong: het komt op elke letter aan, maar of de weergegeven woorden ook letterlijk zo zijn gesproken doet er niet toe. Het gaat om de boodschap. Maar die moet wel door de letterlijke tekst worden gedekt.⁸² Resultaten van natuurwetenschappen-

⁷⁹ Kuyper, *Locus de creatione*, §5, 92-105, aldaar 101.

⁸⁰ Kuyper, *De gemeene gratie* 1, 95.

⁸¹ Kuyper, *De gemeene gratie* 1, 96-97. In het 'zakelijk register' achterin deel III van *De gemeene gratie* wordt de passage over het scheppingsverhaal uit deel I, 95-97, aangeduid als: 'Scheppingsverhaal, letterlijk op te vatten'.

⁸² Dit in tegenstelling tot de zogenoemde kerugmatische theologie, die de boodschap in mythische vorm verpakt acht; zie hierna hoofdstuk 9.

lijk onderzoek worden op opportunistische wijze uitsluitend geaccepteerd wanneer die steun bieden aan de deductieve conclusies. Zodra ze daarmee in strijd zijn worden deze terzijde gelegd, veelal met de kwalificatie van onbewezen hypothese.

4 'Tegen elk boeleeren met de Evolutie'

En nu dan Kuypers visie op de evolutie. Hij had de aanval al eerder ingezet met zijn oratie *Verflauwing der grenzen* (1892), waarin hij zich primair richtte tegen het pantheïsme, maar de evolutiegedachte 'haar wettige dochter' noemde.⁸³ De oratie begon met een filippica tegen het pantheïsme van Nietzsche, met wiens werk Kuiper kort tevoren kennis schijnt te hebben gemaakt. Voor het pantheïsme kon Kuiper in het algemeen nog wel een zekere sympathie opbrengen: in tegenstelling tot het 'deftig-koud Deïsme' zag hij in het pantheïsme 'een stuwen van de ziel, om met ontstuimigen aandrang zich in de diepte van het wezen Gods te verzinken. [Maar] onder dat gras school een giftige adder: zeer spoedig drong het philosophisch Pantheïsme het religieuze element terug'.⁸⁴ Dat kwam door het negentiende-eeuwse optimisme van de Verlichting, de triomfen van de natuurwetenschap en het vooruitgangsgeloof.⁸⁵ Het wijsgerig pantheïsme streeft idealistisch naar synthese van alle tegenstellingen, ook die tussen God en mens, aldus Kuiper. Maar de kerk heeft vanouds beleden: Ik geloof in God den Vader, den Almachtige, Schepper des hemels en der aarde. Tussen God en de wereld ligt dus de scherpst mogelijke grenslijn. De evolutietheorie is niet minder dan het pantheïsme een manier om van God af te komen.⁸⁶ Want Darwins theorie is als puur atheïstisch te beschouwen: 'In de Evolutietheorie [werkt] de schadelijke drijfkracht van het Pantheïsme op de meest verleidelijke wijze na, overmits haar kracht er op gericht is, om het *niet* bestaan van scheidende grenzen op alle terrein onzer kennis staande te houden'. Hij noemde de evolutietheorie een nieuw 'Formulier van Eenigheid', naar analogie met de 'Drie Formulieren van Eenigheid' van de Dordtse synode.⁸⁷

We laten Kuypers beschouwingen over het pantheïsme hier even rusten en vervolgen zijn gevecht tegen de evolutie aan de hand van zijn oratie *Evolutie* (1899), enkele malen aangevuld met opmerkingen uit de *Dictaten dogmatiek*, waarin Kuiper de evolutietheorie behandelde in een paragraaf onder de titel *De buiten-Schrijf-*

83 Kuiper, *Verflauwing der grenzen*, 30. Zie voor het belang van deze rede voor Kuypers denken over evolutie: J. Vree, 'Tegen de evolutie de palingenesie. Abraham Kuypers rede over de Verflauwing der grenzen (1892)', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuiper, vast en veranderlijk*, 149-164.

84 Kuiper, *Verflauwing der grenzen*, 9-10.

85 Kuiper, *Verflauwing der grenzen*, 13-14.

86 Kuiper, *Verflauwing der grenzen*, 16-19.

87 Kuiper, *Verflauwing der grenzen*, 20-21.

*tuurlijke voorstellingen omtrent het ontstaan der dingen.*⁸⁸ In zijn colleges verwees hij naar zijn Evolutie-oratie.⁸⁹

De oratie begint met de veel geciteerde pakkende openingszin: 'Onze negentiende eeuw sterft weg onder de hypnose van het Evolutie-dogma'. Wat is de verklaring voor het succes van Darwin in vergelijking met eerdere evolutietheorieën, zo vraagt Kuyper zich af. Het is de theorie van de natuurlijke selectie en *the struggle for life and survival of the fittest*, gecombineerd met de wetten van Thomas Malthus. Daardoor wordt een alles omvattende verklaring van de natuur geboden waarin voor Gods wereldbestuur geen plaats meer is.⁹⁰ In zijn colleges zei Kuyper daarover: 'Denk u nu de ongeloofige wereld, (...) nu opeens hoorende van een theorie waaruit alles zonder God kon worden verklaard (...) en men begrijpt het ongelooflijk succes, dat de Darwinistische theorie hebben moest. (...) Zoo concentreert zich dus de geheele strijd tusschen geloof en ongeloof in de vraag: is er een plan in de wereld of niet; is de kosmos teleologisch of ateleologisch?'⁹¹

We volgen nu weer de oratie. Ook hier roemde Kuyper de 'eenheid van plan in alle organisch leven', die door de evolutietheorie was gepresenteerd.⁹² Het Evolutie-dogma kent echter geen richtinggevend principe: 'De tuchè, het geval, is in dit dogma het eenig denkbare motief. (...) De *Zweck*-theorie, het onbewust streven van het al naar de verwezenlijking van een mystiek gezet *doel*, is op en top pantheïstisch, maar met het Evolutie-dogma in lijnrechte tegenspraak. (...) Immers, dat dogma (...) heeft geen mindere strekking, dan om den kosmos streng monistisch te begrijpen door in wat *anorganisch* is de verklaring te zoeken van alle *organisch* leven'.⁹³ Kuyper citeert vervolgens de Duitse bioloog en filosoof Ernst Haeckel: 'die Weltgeschichte muss ein physikalisches chemisches Prozess sein'.⁹⁴ Hij noemt ook Haeckels rede over het monisme uit 1892, onder verwijzing naar de 8^e druk (1899), waarvan hij blijkbaar korte tijd voor het uitspreken van zijn evolutierede kennis had genomen. Kuyper citeert Haeckels rede niet, maar wij doen dat hier wel, ter verduidelijking van Haeckels standpunt:

Wie unser menschlicher Körper sich langsam und stufenweise aus einer langen Reihe von Wirbelthierahnen herangebildet hat, so gilt dasselbe auch von unserer Seele; als Function unseres Gehirns hat sie sich stufenweise in Wechselwirkung mit diesem ihrem Organ entwickelt. Was wir kurzweg 'menschliche Seele' nennen, ist ja nur die Summe unseres Emp-

88 Kuyper, *Locus de creatione*, §6, 106-127, aldaar 115-127.

89 Kuyper, *Locus de creatione*, §6, 124. Deze passages dateren blijkbaar uit de periode van najaar 1899 tot augustus 1901, het moment waarop Kuyper toetrad tot de regering.

90 Kuyper, *Evolutie*, 7-8.

91 Kuyper, *Locus de creatione*, §6, 119, 121.

92 Kuyper, *Evolutie*, 36.

93 Kuyper, *Evolutie*, 13-15, 37.

94 Kuyper, *Evolutie*, 14. Kuyper citeert hier: E. Haeckel, *Natürliche Schöpfungsgeschichte* (Berlijn 1898) 1, 153. Ernst Haeckel (1834-1919) genoot ook in Nederland groot gezag: hij ontving in 1890 bij het eeuwfeest van het Genootschap ter bevordering der Natuur-, Genees- en Heelkunde te Amsterdam de Swammerdam-medaille (J. van der Heide, 'Haeckel in Holland. Nederlandse correspondentie aan een Duits darwinist en monist', *Gewina* 25 (2002) 99-112).

findens, Wollens und Denkens, die Summe von physiologischen Functionen deren Elementarorgane die mikroskopischen Ganglienzellen unseres Gehirn bilden.⁹⁵

Daarmee was voor Kuyper de kern van het ‘Evolutie-dogma’ geïdentificeerd: het gaat uit van een monistisch-materialistisch wereldbeeld, waarin het geestelijke niet meer is dan een product van het materiële en waarin tegenover die wereld voor God geen enkele plaats is.

Kuyper somt dan een aantal aan de biologie ontleende bezwaren tegen de evolutietheorie op, waarvan ik er slechts enkele noem. De Achilleshiel van de theorie is volgens hem het probleem van de onbekendheid van het mechanisme van de overerving. Ook kan de vraag wat er ‘fitting’ is aan een slechts partieel tot stand gekomen variatie (bijvoorbeeld: een vleugelstompje of de aanleg van een oog) niet beantwoord worden.⁹⁶ Tenslotte ontbreekt elk experimenteel bewijs: in de dierenfokkerij is het nog nooit gelukt de ene diersoort uit de andere te ontwikkelen. Ook is de spontane generatie van het leven nooit aangetoond en blijft het onderscheid tussen de anorganische en de organische wereld absoluut. Daardoor is de evolutieleer op een jammerlijk fiasco uitgelopen, meent Kuyper.⁹⁷ En wie deze theorie toch nog beweert aan te hangen, hangt dan ook geen theorie aan, maar een dogma.⁹⁸

Vervolgens komt hij tot zijn kritiek ‘op geestelijk standpunt’. Hij onderscheidt daar esthetische, ethische en religieuze bezwaren. Naar zijn mening biedt de evolutietheorie geen verklaring voor de schoonheid van de natuur. Zijn ethische bezwaren zijn gericht tegen het recht van de sterkste in de strijd om het bestaan. Dat staat lijnrecht tegenover Christus’ gebod van de naastenliefde. Voor een individuele ethische beslissing is binnen het proces van de natuurlijke selectie geen plaats, het geestelijke is een product van de materie en voor een ziel is al helemaal geen plaats meer. Religieuze begrippen als zonde, schuld, berouw, verlossing en voortbestaan van de ziel na de dood en het bestaan van een persoonlijke God zijn uitgesloten.⁹⁹

Ten slotte stelt Kuyper, nogal onverwacht, een vraagstuk aan de orde dat veler aandacht heeft getrokken:

Een geheel ander is natuurlijk het met name in Engeland zoo vaak verhandeld vraagstuk, of de Religie, als zoodanig, een spontane ontplooiing van de soorten in het organische leven uit de cytode of uit de kerncel toelaat. Die vraag toch moet zonder voorbehoud in bevestigenden zin beantwoord worden. Niet onzen stijl zullen we aan den Oppersten Bouwmeester van het Heelal opdringen. Mits Hij, niet in schijn, doch in wezen de Bouwmeester blijve, is Hij ook in de keuze van den bouwstijl de Vrijmachtige. Had het dus God

95 E. Haeckel, *Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft*. (1^e druk, 1892; 8^e druk, 1899; herdruk, Leipzig 1908 – hier geciteerd) 21.

96 Kuyper, *Evolutie*, 32, 33; Vgl. M. Behe, *Darwin's black box* (New York 1998) 68-73 ('The bacterial flagellum: irreducible complexity'); Dawkins, *The God delusion*, 156-161.

97 Kuyper, *Evolutie*, 36; vgl. *Locus de creatione*, §6, 124.

98 Kuyper, *Evolutie*, 38.

99 Kuyper, *Evolutie*, 40-46.

beliefd, niet zelf soorten te scheppen, maar soort uit soort te doen opkomen, doordat Hij de voorafgaande soort op de productie van het hooger volgende had aangelegd, de Schep-
ping zou er even wonderbaar om zijn.¹⁰⁰

In zijn colleges deed Kuyper vergelijkbare uitspraken. Hij achtte het *in abstracto* mogelijk dat God de schepping zou zijn begonnen met het scheppen van atomen, en daaruit door evolutie de wereld in haar tegenwoordige vorm had doen ontstaan. 'De wijsheid en almacht Gods blijft er even bewonderenswaardig om. (...) Doch we zijn nu eenmaal niet geroepen om fantazieën te maken, maar om te rekenen met de realiteit'.¹⁰¹ Overgangen van de ene naar de andere soort zijn nooit aangetoond, zo gaat hij verder. Er blijken bovendien twee onoverkomelijke grenzen te bestaan, die tussen de anorganische en de organische natuur, en die tussen dier en mens. Het leven en de menselijke geest moeten door God zijn ingebracht, en dan is er dus geen sprake meer van een continue evolutie. Er is wel een scala in de natuur; 'God de Heere is geen fantazie-kunstenaar; maar er is in Hem een eenheid van gedachte, waarin evolutie valt op te merken. (...) In het voorafgaande is een praeformatie van het komende'.¹⁰² Kennelijk bedoelt Kuyper dat in Gods Raad al vóór de schepping het bouwplan van een *scala naturae* was begrepen. We zagen al dat dit volgens hem ook gold voor de Heilige Schrift.

De mogelijkheid van een afstamming van de soorten wordt als een theoretische 'fantazie' voorgesteld, die alleen dan zou hebben plaatsgevonden als het God had liefd, wat volgens Kuyper kennelijk niet het geval is. De voorafgaande soort is het ontwerp voor de volgende soort, en hiermee geeft Kuyper de teleologie aan: het vooropgestelde doel is 'albeheerschend, en niet de wereld had dan zichzelf mechanisch, maar God haar uit door Hemzelven daarvoor bereide elementen opgebouwd'. Dus het maakt Kuyper eigenlijk helemaal niets uit of God de afzonderlijke soorten heeft geschapen of door evolutie uit een kerncel heeft doen voortkomen. Waar het om gaat is de praeformatie, 'met voorbedachten rade', en geen epigenese, geen toevallige spelingen der natuur in de vorm van richtingloze erfelijke variaties, geen natuurlijke selectie of *survival of the fittest*.¹⁰³ We komen dadelijk uitvoeriger op dit punt terug.

Na zijn oratie tegen de Schriftkritiek, 'die ons de Openbaring onzes Gods ontstal', en zijn oratie over de *Verflawwing der grenzen* 'tegen den moordenden invloed van het Pantheïsme' achtte hij het thans zijn 'roeping, tegen het nòg doodelijker gevaar dat in *de Evolutie* schuilt' zijn stem te verheffen.¹⁰⁴ 'Niet ernstig genoeg kan dan ook al wie in Christus zijn verwerkelijkt ideaal aanbidt, gewaarschuwd worden, om tegen elk boeleeren met de Evolutie op zijn hoede te zijn. Christelijke leer en Evolutieleer zijn twee over en weer elkaar uitsluitende systemata. Antipo-

¹⁰⁰ Kuyper, *Evolutie*, 46-47.

¹⁰¹ Kuyper, *Locus de creatione* §6, 125.

¹⁰² Kuyper, *Locus de creatione* §6, 126.

¹⁰³ Kuyper, *Evolutie*, 48.

¹⁰⁴ Kuyper, *Evolutie*, 50-51.

den tusschen welke noch zoen noch vergelijk denkbaar is', zo had hij al aan het begin van zijn rede verklaard.¹⁰⁵ En dan volgt de genadeslag:

De Evolutie is een nieuw uitgedacht stelsel, (...) dat zich regelrecht tegen het Christelijk geloof over stelt, en niet dan op den puinhoop van onze Christelijke Belijdenis zijn tempel stichten kan. (...) We moeten er ons niet tegen verdedigen, maar het aanvallen. De handboeken waarin het sloop, moeten terzijde gelegd en aan geen onderwijzer, die het leeraart mogen we onze kinderen toevertrouwen. Het moet als de doodelijke bacterie, die alle geestelijke leven vernielen komt, microscopisch nagespeurd en uit elke plek van het weefsel onzes levens worden geweerd. Tegenover de besteklooze mechaniek der Evolutie stellen wij het geloof in dat eeuwig Wezen, dat 'alle ding gewerkt heeft en nog werkt naar den raad zijns willens'.¹⁰⁶

Zo kwam Kuiper aan het einde van zijn evolutierede terug op zijn uitgangspunt: de voortdurende vaderlijke sturende zorg van God voor Zijn schepping volgens een van tevoren geconcepieerd gepraeformeerd plan. Nauwelijks noemde hij het schepingsverhaal uit Genesis, en al evenmin het Schriftgezag. Hierdoor steeg hij uit boven het formele belang van het letterlijk Schriftgezag. Ook de Schrift zal immers eens een einde nemen, bij de parousia. Maar waar het Kuiper ten diepste om gaat is het Raadsbesluit Gods en de plaats die de mensheid als collectief en ieder mens als individu in het heilsplan van God met de wereld inneemt.

5 Enkele commentaren op Kuipers Evolutierede

'Een ongehoord knappe rede', aldus de bioloog Jan Lever, 'Kuiper behandelt daar de stand van de genetica up-to-date. Maar bijna alle potentiële lezers meenden het toen na de eerste zin al wel te weten: Kuiper is tegen de evolutie'. Lever wijst dan op Kuipers relativering van het begrip soortconstantie als argument dat hij toch wel enige ruimte zag voor de evolutiegedachte.¹⁰⁷ Dit oordeel is gebaseerd op zijn zojuist genoemde uitspraken over de schepping van de soorten. Ook kan hier gewezen worden op Kuipers eerder aangehaalde opmerking over de mogelijkheid van het 'evolueeren' van de ene plantensoort uit de andere.¹⁰⁸ Een descendentietheorie was voor hem niet principieel onaanvaardbaar, maar dan wel binnen het bestek van praeformatie volgens Gods vooropgesteld plan.

Meerdere auteurs hebben betoogd dat uit deze passage een zekere mate van aanvaarding van de evolutietheorie blijkt. Zo stelt de wetenschapshistoricus R.P.W. Visser dat Kuiper positiever tegenover de evolutietheorie stond dan de meeste van

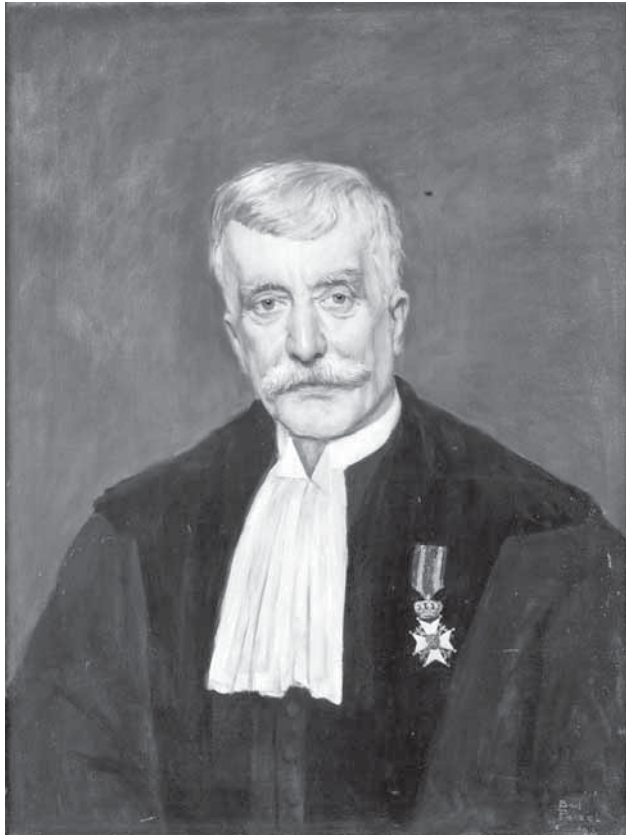
¹⁰⁵ Kuiper, *Evolutie*, 11.

¹⁰⁶ Kuiper, *Evolutie*, 49-50.

¹⁰⁷ Lever, *Interview* (29 april 2005); zie ook: Lever, *Creatie en Evolutie*, 188-192 (besproken in hoofdstuk 7).

¹⁰⁸ Kuiper, *Locus de creatione*, §5, 88.

W. Geesink (1927).

zijn volgelingen.¹⁰⁹ Toen de Utrechtse hoogleraar in de biologie A.A.W. Hubrecht in zijn rectorale oratie van 1902 oordeelde dat Kuypers voor de gereformeerden de weg had geopend voor de aanvaarding van de evolutietheorie kreeg hij echter, aldus Visser, dadelijk via een viertal anonieme artikelen in *De Heraut* te horen dat Kuypers niets moest hebben van welk aspect van de evolutietheorie dan ook.¹¹⁰ Hubrecht had zich een jaar eerder trouwens al in dezelfde zin over het standpunt

¹⁰⁹ Visser, 'Van afwijzing naar aanpassing', 113-116.

¹¹⁰ Visser, 'Van afwijzing naar aanpassing', 115; Visser, 'Dutch Calvinists and darwinism', 295. Visser heeft hier het oog op een viertal artikelen onder de titel 'De evolutie in nieuwe banen' in *De Heraut* nrs 1267-1270 (13 april-4 mei 1902). Vermoedelijk was W. Geesink, de hoofdredacteur van *De Heraut*, de auteur. In dezelfde tijd schreef Geesink namelijk in hetzelfde weekblad enkele artikelen over evolutie in de serie *Van 's Heeren ordinantiën* (1901-1906). Deze serie werd later als boek uitgegeven (Kampen 1907-1908); A.A.W. Hubrecht, *De evolutie in nieuwe banen. Redevoering uitgesproken op 20 maart 1902* (z.p. z.j. (1902) 15-16. In een later artikel vermeldde Hubrecht alleen Kuypers strijd tegen de evolutietheorie en niet diens instemming met de descententie. (A.A.W. Hubrecht, 'Charles Darwin', *De Gids* 73-4 (1909) 395-412, aldaar 397-398, 407). A.A.W. Hubrecht (1853-1915) was van 1882-1915 hoogleraar in de zoölogie, later in de vergelijkende embryologie te Utrecht (P. Bautz, 'Hubrecht, Ambrosius Arnold Willem', *Biografisch woordenboek van Nederland* 1 (1979) 256-258).

van Kuiper uitgesproken.¹¹¹ Maar nu kreeg hij dan in *De Heraut* de wind van voren. Want wat had Hubrecht – volgens de *Heraut*-schrijver – beweerd? Dat er tussen Kuiper en de voorstanders van de evolutieer slechts een misverstand heerste: immers, Kuiper had het grondbeginsel van de evolutietheorie, de afstamming der soorten, aanvaard en zijn enige reserve was van zuiver subjectieve aard, namelijk dat men God als Schepper moest blijven erkennen.

Voor Hubrecht was het probleem daarmee opgelost: de wetenschap vraagt immers naar feiten en daarom maakt het voor haar niets uit ‘of iemand daarbij voor zijn eigen persoon wil uitgaan van een mechanisch-materialistische wereldbeschouwing, dan wel gelooven blijft aan een “Oppersten Bouwmeester van het Heelal”’.¹¹² Het was een reactie die uitstekend paste in de ‘moderne’ visie zoals we die zagen bij Opzoomer. Volgens de *Heraut*-schrijver had Hubrecht zich echter vergist: Kuiper had niet beweerd dat de ontwikkeling van de soorten uit een door God geschapen cytode kon worden aangenomen, maar de vraag beantwoord ‘of deze voorstelling bestaanbaar is met het religieus besef in den mensch. Het antwoord op die vraag luidde bevestigend. Alle religie rust op de erkenning, dat God de Schepper is van hemel en aarde.’ Op de eerste vraag, of deze opvatting van de evolutie ‘te rijmen is met de Openbaring die God ons schonk in Zijn Woord, (...) kan het antwoord niet anders dan ontkennend zijn’.

Letterlijk had de *Heraut*-schrijver gelijk: Kuiper heeft het hier over ‘de Religie’ en niet over het Christendom. Maar de verdere context geeft toch Kuipers eigen standpunt vanuit het christelijk geloof weer, met inbegrip van zijn praeformatievoorwaarde. Kuiper vatte het begrip ‘Religie’ blijkbaar ruimer op, zodat het ook het christendom omvat. Het is duidelijk, er was de *Heraut*-schrijver blijkbaar veel aan gelegen iedere suggestie van een gereformeerd toegeven aan de evolutieer de kop in te drukken. Kuiper heeft dit, voor zover bekend, nooit publiekelijk bevestigd of tegengesproken.

In de lopende serie *Van ’s Heeren Ordinantiën* in *De Heraut* gaf W. Geesink intussen voor de gereformeerde achterban een exegese van het scheppingsverhaal die in grote lijnen met die van Kuiper overeenkwam.¹¹³ Maar over de afstamming van de soorten week Geesink stellig van Kuiper af: (de cursiveringen zijn overgenomen): ‘De moneren [oercellen] kunnen voor ons niet zijn de grondvormen, waaruit zich *vanzelf* heel de dierenwereld heeft ontwikkeld; en evenmin zijn de grondvormen, waaruit zich *onder Gods inwerking* het lagere tot het hogere getransformeerd heeft’.¹¹⁴ Dus gaf Geesink wel het beeld van de systematiek van de *scala naturae*, evenals Kuiper begrepen als praeformatie, maar met uitsluiting van het genetisch verband:

111 A.A.W. Hubrecht, ‘Hugo de Vries’ mutatietheorie’, *De Gids* 65 (1901-1) 492-519, aldaar 492-493.

112 ‘De evolutie in nieuwe banen I’, *De Heraut* nr. 1267 (13 april 1902).

113 Geesink, *VHO*, I, 216-332.

114 Geesink, *VHO*, I, 313.

Met de Schrift voor ons kunnen wij niet anders denken dan dat de dieren van den beginne door God *in verschillende soorten* uit het stof der aarde zijn *geproduceerd* of voortgebracht. Wat de natuurstudie ons leeren kan, is, dat de individuen der verschillende soorten zich in den loop der tijden in verschillende variëteiten hebben voortgeplant, en dat veel van wat *voor ons* thans verschillende soorten zijn, *in het wezen der dingen*, in Gods Raad, niet ongelijksoortig is. Vele van deze variëteiten zijn door omwenteling in de natuur ondergegaan; maar de soorten zelf zijn gebleven en staan in een onafzienbare menigvuldigheid voor ons. Wat de natuurstudie ons leeren kan, is de *praeformatie*, de scala in Gods levende schepping. Zeker, in het hooger ontwikkelde dier vindt men het lagere terug, gelijk in het dier de plant; maar dat niet ten gevolge van spontane, mechanische en toevallige ontwikkeling, maar omdat het zoo in Gods Raad was bepaald en door Zijn alomtegenwoordige kracht werd uitgevoerd.¹¹⁵

Hiermee nam Geesink dus afstand van Kuypers opmerking over de abstracte mogelijkheid van een afstamming van de soorten. Het begrip soortconstantie probeerde Geesink te redden door zijn toevlucht te nemen tot een 'ideeël' soortbegrip: 'De soort, de eigen aard, is naar Christelijke natuurbeschouwing een ordinantie Gods, door Hem in Zijn schepping gelegd en door Zijn voorzienigheid onderhouden'. In verband met wetenschappelijke problemen met betrekking tot de definitie van het soortbegrip maakte Geesink ten slotte een onderscheid tussen de soort 'als Goddelijke idee' en als 'zwevend' begrip van de mens.¹¹⁶

Hoe kunnen we de passage van Kuypers over de afstamming nu het beste plaatsen in het verband van de hele evolutierede? Wat om te beginnen het meest opvalt is toch de plotselinge verandering van toonsoort, een tegemoetkoming binnen het geheel van een totale afwijzing. Kuypers presenteert deze korte passage van ongeveer een pagina in zijn oratie nadrukkelijk als een 'ander vraagstuk', wel te onderscheiden van de hoofdlijn van zijn betoog. Het onderwerp komt voor zover mij bekend behalve in de oratie en in de *Dictaten dogmatiek* in geen enkele andere tekst van Kuypers over de schepping voor, waarbij ook nog kan worden gewezen op zijn eerder genoemde terloopse opmerking over 'het evolveeren van plantesoorten'.¹¹⁷ Stelt Kuypers de kwestie van de afstamming van de plant- of diersoorten, voorafgaand aan de schepping van de mens, hier niet aan de orde als een kwestie die eigenlijk minder ter zake doet, omdat die niet relevant is voor de heilsgeschiedenis, voor 'Gods Raad', die immers op de mens gericht is? We kunnen hier ook denken aan een veel eerdere, eveneens terloops in een bijzin gemaakte opmerking van Kuypers in een betoog tegen het instituut van de volkskerk: 'Een volkskerk is tegen de analogie des geloofs, en weersprekt de groote tegenstelling tusschen Christus en de wereld, die van Genesis drie tot Openbaring negentien de hoofdgedachte der Schrift vormt'.¹¹⁸ Het scheppingsverhaal behoorde blijkbaar niet tot 'de hoofdgedachte der

115 Geesink, *VHO*, I, 313.

116 Geesink, *VHO*, I, 304-307.

117 Kuypers, *Locus de creatione*, §5, 88.

118 Kuypers, *Confidentie. Schrijven aan den Weled. Heer J.H. van der Linden* (Amsterdam 1873) 83; zie

Schrift'. Die begon bij de zondeval. Deze gedachtengang lijkt niet geheel consistent met die van de eenheid van scheppings- en paradijsverhaal die eerder ter sprake kwam, tenzij we val en verlossing als focus van de schepping zien.

We keren terug naar de passage over de afstamming van de soorten. Voor wie was die bedoeld? In de 'Annalen', een soort troonrede die het slotstuk van de oratie vormt, voerde Kuypers een pleidooi voor uitbreiding van de vu. Na de behoefte aan versterking van de 'Litterarische en Juridische faculteit' en zelfs de wenselijkheid van uitbreiding met een medische faculteit te hebben genoemd vervolgde hij:

Maar wie geen vreemdeling is in den principiëlen strijd onzer dagen, zal, na mijn rede, mij toch allicht toestemmen, dat de wetenschappelijke beslissing heden ten dage veel meer bij de Natuurkundige, dan bij de Medische faculteit ligt. Een kundig botanicus, zoöloog, of anthropoloog is, zullen we in de worsteling der geesten niet achteraan komen, voor onze Universiteit een volstrekte behoefte.¹¹⁹

De perken waarbinnen deze kundige nieuwkomer (een fysicus of chemicus kwam blijkbaar niet in aanmerking) zich diende te bewegen lagen nu tenminste vast. Rekende Kuypers de descendentietheorie misschien ook tot het 'sousterrein der wetenschap'? Werd van de natuurkundige bovenal de 'Philosophie der natuur als culminerend vak in deze faculteit' verwacht?¹²⁰

Op grond van de genoemde overwegingen moet worden vastgesteld dat Kuypers opmerking over de afstamming van de soorten niet als instemming met de afstammingsleer mag worden beschouwd. Voor zover de evolutietheorie voor hem relevant was, in de zin van een monistisch-materialistische kwalificatie van de natuur, waarbij de soorten ontstaan door een planloze autonome ontwikkeling door natuurlijke selectie en *survival of the fittest*, zag Kuypers daarin het meest dodelijke gevaar voor het christendom. Een eventuele beperkte afstamming van de soorten, als 'fantazie', mits in het kader van praeformatie al vóór de schepping door God bepaald, deed niet ter zake voor de heilsgeschiedenis. 'Lood om oud ijzer', zo zou de latere gereformeerde vakbondsleider en politicus Bouke Roolvink (1912-1979) het genoemd hebben.¹²¹ We sluiten hiermee de bespreking van Kuypers evolutierede af.

Enkele jaren later, in 1903, was het thema evolutie nogmaals het onderwerp van een rectorale oratie aan de vu, ditmaal van Abraham Kuypers oudste zoon Herman Huber Kuypers (1864-1945).¹²² In diens oratie *Evolutie of revelatie* komt de

ook C. Augustijn, 'Kuypers theologie van de samenleving', in: Augustijn en Vree, *Abraham Kuypers. Vast en veranderlijk*, 33. Mogelijk noemt Kuypers hier speciaal het negentiende hoofdstuk van het boek *Openbaring* als einde van 'de hoofdgedachte van de Schrift' omdat in de slothoofdstukken 20-23 het duizendjarig rijk en de nieuwe hemel en aarde worden beschreven, waarmee de staat der ellende en de staat der genade een einde nemen en de staat der heerlijkheid intreedt.

119 Kuypers, *Evolutie*, 53; deze wens werd herhaald door W. Geesink, *VHO* 1, 218.

120 Kuypers, *Encyclopaedie*, 11, 160-161; Kuypers, *Het calvinisme*, 100; zie dit hoofdstuk, §2.

121 Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw. Nederland in de jaren zestig* (Amsterdam en Meppel 1995) 200.

122 H.H. Kuypers, *Evolutie of revelatie. Rede bij de overdracht van het rectoraat aan de Vrije Universiteit op 20 oktober 1903* (Amsterdam en Pretoria z.j.) H.H. Kuypers was van 1900-1940 hoogleraar kerkgeschiedenis aan de vu en een productief publicist. Hij speelde een belangrijke rol aan de vu en binnen de

evolutie van de natuur in het geheel niet aan de orde. Hier gaat het om de vraag of het christendom zich door evolutie uit de oudste godsdiensten heeft ontwikkeld of door Goddelijke openbaring aan de mensheid is medegedeeld. Het begrip evolutie wordt hier dus in historische zin gebruikt. H.H. Kuiper valt de ‘jonge wetenschap’ van de assyriologie aan, op welk terrein de Duitse archeoloog Franz Delitzsch zojuist de zogenoemde *Babel-Bibel-Streit* had ontketend door te verklaren dat Israëls godsdienst niet meer dan een *Abklatsch*, een minderwaardige imitatie van de Babylonische godsdienst was. En volgens de *religionsgeschichtliche* opvatting zou de Babylonische godsdienst zich weer uit vroegere oergodsdiensten als het animisme ontwikkeld hebben. ‘Nieuw Guinea en de Hottentotten in Zuid-Afrika, moet u het beeld leveren van wat de Urreligion bij alle volkeren moet zijn geweest’.¹²³ Kuiper jr kende zijn vaderlandse koloniale geschiedenis. Houdt men daarentegen vast aan de goddelijke openbaring, zo ging hij voort, dan volgt daaruit dat na de verspreiding van Noachs nakomelingen de kennis van de *Uroffenbarung* onder hen teloor is gegaan, al zijn bij de Semitische volken resten overgebleven, die bij Gods roeping van Abraham tot leven werden gewekt.¹²⁴

Ook H.H. Kuiper verzette zich dus, naar analogie met zijn vader, niet tegen de algemene gedachte van een evolutie, ditmaal in Israëls godsdienst, maar dan wel op basis van de openbaring van ‘het program van Gods Raad’, zoals die in het paradijs (niet bij de schepping!) begon na de zondeval, de belofte van verlossing, de komst van Christus en – in de toekomst – de voleinding, anders gezegd: de incarnatie van God in de schepping.¹²⁵

Samenvatting

Abraham Kuiper was in vele opzichten de belangrijkste grondlegger van de GKN. Het fundament van zijn theologie was zijn axioma van het absolute gezag van de Schrift, die hij beschouwde als direct door God geïnspireerd. Hoewel hij het begrip ‘inspiratie’ probeerde te verruimen tot ‘organische inspiratie’ viel hij telkens terug op de idee van een mechanische, grafische of zelfs letterlijke ingeving. Dit leidde dan ook tot een nagenoeg letterlijke exegese van het scheppingsverhaal, dat vervolgens met talloze speculatieve deducties werd opgetuigd. De mogelijkheid van een afstamming van de soorten werd door Kuiper wel als theoretische mogelijkheid (‘fantazie’) genoemd, maar dan uitsluitend als onderdeel van de uitvoering van Gods Raad (praeformatie), en niet als autonoom planloos evolutionair proces. Kuiper beschouwde de darwinistische evolutietheorie als grondslag van een materialistisch monisme en daarmee als een van de grootste bedreigingen voor het chris-

GKN, vooral rondom de synode van Assen in 1926. Door zijn nationaal-socialistische sympathieën raakte hij later geïsoleerd. Voor H.H. Kuiper zie: D. Nauta, ‘Herman Huber Kuiper, *BLGNP* 3 (1988) 233-236.

¹²³ H.H. Kuiper, *Evolutie of revelatie*, 8, 11.

¹²⁴ H.H. Kuiper, *Evolutie of revelatie*, 31-32.

¹²⁵ H.H. Kuiper, *Evolutie of revelatie*, 10-11.

telijk geloof. Zijn opvatting van het historisch Schriftgezag en zijn daaruit voortvloeiende afwijzing van de evolutiegedachte zou tot ver in de twintigste eeuw het debat over schepping en evolutie in de GKN bepalen. In belangrijke mate, maar niet volledig en met andere accenten, werd die opvatting gedeeld door zijn opvolger als hoogleraar in de dogmatiek aan de VU, Herman Bavinck.